

УДК 911.3.551.44

Коцюба Анна Ігорівна

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,
e-mail: mayleenarman@mail.ru

***ОСОБЛИВОСТІ СПЕЛЕСТО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛИСОГІРСЬКОГО ФОРТУ***

Мета: визначити особливості розвитку спелестології на території Лисогірського форту.

Методика: аналізується ландшафтний і архітектурний потенціал території Лисої гори. Визначаються основні фактори спелестологічної системи міста Києва. Основний фактором є історичний, що є основою аналізу форту як спелестологічного об'єкту.

Результати: Подано основні історичні факти з формування Лисогірського форту, як самостійного об'єкту. Наданий опис цінності міських природних зон та їх рекреаційне значення на кордонах міста. Визначені основні підземні рекреаційні об'єкти Лисої гори.

Наукова новизна: Розвиток спелестологічного дослідження в межах міста Києва. Виявлення спелесторекреації в межах районів столиці.

Практична значимість: проведено аналіз особливостей спелесто-рекреаційних ресурсів. Як їх можна використовувати в рекреації та туризмі, а також основи їх популяризації для місцевих жителів і гостей столиці.

Ключові слова: спелестологія, рекреація, Лисогірський форт

УДК 911.3.551.44

Коцюба Анна Ігорівна

Киевский национальный университет
имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина

e-mail: mayleenarman@mail.ru

***ОСОБЕННОСТИ СПЕЛЕСТО-РЕКРЕАЦИОННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
ЛЫСОГОРСКОГО ФОРТА***

Цель: определить особенности развития Спелестологии на территории Лысогорского форта.

Методика: анализируется ландшафтный и архитектурный потенциал территории Лысой горы. Определяются основные факторы спелестологической системы города Киева. Основным фактором является исторический, что является основой анализа форта как спелестологического объекта.

Результаты: представлены основные факты по формированию Лысогорского форта, как самостоятельного объекта. Предоставлено описание ценности городских природных зон и их рекреационное значение на границах города. Определены основные подземные рекреационные объекты Лысой горы.

Научная новизна: Развитие спелестологического исследования в пределах города Киева. Выявление спелесторекреации в пределах районов столицы.

Практическая значимость: проведен анализ особенностей спелесторекреационных ресурсов. Как их можно использовать в рекреации и туризме.

Ключевые слова: спелестология, рекреация, Лысогорский форт.

UDC 911.3.551.44

Kotsyuba Anna Igorivna

Taras Shevchenko National University of
Kyiv, Kyiv, Ukraine

e-mail: Ingvar80@ukr.net

FEATURES OF SPELESTOLOGY AND RECREATION RESEARCH OF LYSOHIRSKY FORT

Purpose: determine the characteristics of Speleology in the territory of *Lysohirsky Fort*

Methods: Analyzed landscape and architectural potential of the territory of Lysa Gora. Identifies the main factors of speleological system of the city of Kiev. The main factor is the history that is the basis of the analysis of the fort as speleology object.

Results: The article is dedicated to progress of speleology on the territory of fort on the Lysa Gora. Shown basic historical facts of the formation of fort on the Lysa Gora as an independent object. The main underground recreational facilities of Lysohirsky Fort.

Scientific novelty: The article describes the value of natural zones in cities and their recreation importance on the city borders. Analyzed a features of speleorecreational resources.

The practical significance. Shown how they can be used for recreation and tourism, and the basis for their promotion for local inhabitants and guests of the city.

Keywords: speleology, Recreation, Lysohirsky Fort.

Постановка проблеми. Історичні особливості підземної частини міста Києва, що супроводжувалися різнобічними подіями у минулому і які сприяли розвитку певних об'єктів, зараз можуть бути використані в підземному прояві туристичної діяльності.

Загалом, Київ – місто, яке розглядають, як пласт з великим нашаруванням історико-культурним подій, що має у своїй структурі велику кількість особливостей, ландшафтних формацій та самостійних територій, які можуть якісно розвиватися в спелестологічному напрямку.

Коли розглядають столицю у форматі виникнення спелестологічних об'єктів, що нас цікавлять, її можна умовно поділити на декілька локальних районів за історичними рамками становлення, а також географічного розширення власне території як основи розвитку міста та його соціуму.

Розглядаючи райони Києва у спелестологічному прояві яскраво виокремлюється центральний, що охоплює сучасну центральну частину міста, схили Дніпра (правобережжя, що охоплює майже усю частину Києва, включаючи Поділ та Контрактову площу), окремо Лисогірські схили, Дорогожичі, Куринівські схили, Китаєво та більш малі локальні об'єкти, що були утворені за рахунок тогочасних потреб населення та країни, а також сприятливих особливостей місцевості.

Кожен з перелічених районів має свої властивості та характерні особливості, за рахунок яких дослідження спелестологічних об'єктів стає унікальним. Дослідження в межах району має включати окрім вже стандартних принципів та методів - нові технічні засоби, що будуть підпорядковуватись лише конкретній унікальній підземній формації або структурі. Особливу увагу необхідно приділити Лисогірським схилам, а саме Лисогірському форту. Дана територія багата історичними надземними та підземними пам'ятками, що необхідно якісно дослідити як у науковому так і у рекреаційному руслі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Існування неоднозначності щодо виникнення спелесторекреації в межах урочища Лиса гора, а саме в межах Лисогірського форту як окремого виду діяльності, що поєднується з науковими дослідженнями і тісно пов'язане з підземною архітектурною столицею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове підґрунтя для даної статті було сформовано завдяки роботі Гампріндашвілі Г. М., як засновнику спелестології. Окремо, були використані основи дослідження спелеоархеологів Долотова Ю.А., Сохіна М.Ю., археолога Толочко П.П., а також роботи О.Ю. Дмитрука, Д.М. Іноземцевої, Д. Малакова, В.Л. Огудіна, І.Ю. Парнікози, С.П. Романчука, та ін.

Формування цілей статті. Визначення та виокремлення спелесторекреації як напрямку в межах Лисої гори (Лисогірського форту) загалом є головним завданням даної статті. Окремо необхідно розглянути можливість і видовий різновид рекреаційної діяльності в межах Лисогірського форту як об'єкту спелестологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Музей історії Києва у розділі "Київ підземний" налічує більше трьохсот печер рукотворного походження. Розташовані вони на глибині 5-20 метрів. [3] Їх сучасне використання в значній мірі залежить від якості і змісту підземних утворень, яке найчастіше піддається несприятливим факторам із зовні. У глобальному значенні до таких факторів можна віднести природні та соціальні, а також технічні. Розглядаючи підземні формування в межах міста, природний

фактор формування міського рельєфу, зміна та деградація відходить на другий план. Так, серед природних факторів важливе місце займають: морфолітогенна основа, гідрологічна мережа, ґрунтово-рослинний покрив та ін. Такі зовнішні природні фактори формують основу для утворення у майбутньому нових форм рельєфу, що можуть використовуватись у людською діяльністю для потреб міста.

У процесі розвитку міських територій, саме урбанізації, рельєф піддається антропогенній переробці відповідно до потреб окремого етапу розвитку міста.

Головною тенденцією у зміні міського рельєфу необхідно вважати його вирівнювання, пов'язане з плануванням території у процесі підготовки майданчиків під забудову. Виокремлюються позитивні (опуклі) та негативні (увігнуті) форми рельєфу. До позитивних форм антропогенного походження відносять виїмки, що сформувались при прокладанні транспортних магістралей, будівельних улоговин та кар'єрів при видобутку корисних копалин, частіше всього – будівельних матеріалів. Відпрацьовані кар'єри, що складають водотривкі породи у верхніх шарах заповнюються водою і після рекультивування можуть перетворитися у локальні об'єкти рекреації. Окремо це може стосуватися й горизонтальних шахт.

Виникнення у містах нових позитивних утворень рельєфу (опуклих) пов'язане з новими насипами при прокладенні транспортних магістралей, будівництві великих споруд. У містах, де зосереджена металургійна важка промисловість та видобуток матеріалів виробництва, позитивні форми формуються у результаті накопичення твердих викидів у вигляді конусоподібних, гребне подібних та платформо подібних форм. [3]

Форми рельєфу міських територій виокремлюються в певні системи. Всього на території Києва формується п'ять ландшафтно-архітектурних систем давньої та сучасної забудови: підвищених акумулятивно-денудаційних лесових рівнин; акумулятивних моренно-воднольодовикових і озерно-воднольодовикових рівнин; акумулятивних давньоалювіальних терасних рівнин; знижених акумулятивних алювіальних заплавних рівнин; підземних комунікацій і забудови. [1]

Кожна з цих систем має свої особливості. Яскравим прикладом системи, де пересікаються безліч природних, соціо-культурних та історичних чинників є ЛРП «Лиса гора» і власне Лисогірський форт.

Комплекс Лисогірського узвишся та правобережної заплави у поєднанні із збереженим неспотвореним водосховищем руслом Дніпра, є унікальним острівцем природи Правобережжя і України в цілому. Заплавні комплекси Лисогір'я розташовані в межах міста і характеризуються високим флористично-фауністичним розмаїттям. ЛРП «Лиса гора» включає угруповання схилів та вершин київських лесових пагорбів.

Лисогірські яри історично зазнавали поглиблення ще до будівництва форту, адже тут відбирали глину на господарчі потреби. Наразі у складі

укріпленнь збереглися майже всі земляні споруди. Набагато гірша ступінь збереженості цегляних. В наш час система валів та ровів форту переважно все ще має правильні кути нахилу, надані їм ще в XIX ст. Сама територія форту, обмежена з зовнішнього краю насипом гласісу, який майже повністю зберігся, і в західній частині йде безпосередньо вздовж каньйону Бусловського струмка. [8]

У 1872 р. на Лисій горі розгорнулися будівельні роботи. Е. Тотлебен розпочав планування та розбудову оточення Києва лінією з 27 фортів (Великий Київський форт). Під час будівництва укріпленнь рельєф гори був сильно спотворений за рахунок насипання валів і прориття ровів. У насипах влаштовувалися потерни (тунелі, в яких можна було встановлювати знаряддя для стрільби з наступаючим). Потерни склепінчасті шириною 2,75 м., висотою – 2,5 м. В межах ЛРП до нашого часу залишились 8 потернів. Внутрішні входи виконані у вигляді порталів з центральною частиною – аркою. Лисогірський форт входить до складу великого Київського форту. Він мав дуже великі на той час розміри (біля одного км по фронту та 800 м в глибину), що сильно ускладнювало його руйнування артилерією супротивника.

У фортеці були побудовані складські приміщення, зруйновані в останні роки. Будівництво Лисогірського форту було завершено в 1874 р. та в 1875 р. форт переданий для використання військовим.

До кінця XIX ст. Київська фортеця втратила військове значення. А після революції 1905 р. Лисогірський форт став місцем страти засуджених. Злочинців вішали, військових розстрілювали. Майже до початку 90-х рр. Лисогірський форт був покинутий. Деякий час на його території розташовувалася військова радіотехнічна частина і Лиса гора стала забороненою зоною. В даний період було розібрана значна частина об'єктів, що перебували на території Лисогірського форту. Однак, збереглися значні за розмірами підземні бетонні резервуари та колодязі, що частково зафіксовані у старих картосхемах. [5]

У 30-х рр. Лисогірський форт перетворили у військовий підземний завод. За часів німецької окупації під потернами розташувалась база танків «Тигр», залишки яких можна й нині знайти навіть на поверхні. Відступаючи вони підірвали вхід до підземної частини.

Після війни на Лисій горі розташувалась військова ракетна частина. У 70-х рр. цей об'єкт втратив стратегічну цінність, звідти пішли військові. Радіо об'єкт №7, що цього часу глушив радіосигнали, було віддано під ретранслятор Міністерству зв'язку.

У 1982 з'явилася можливість реконструювати форт: було прийнято рішення про облаштування на Лисій горі ландшафтного парку на честь 1500-річчя Києва. Територія регіонального ландшафтного парку «Лиса гора» і сам Лисогірський форт відносяться до пам'яток історії та культури місцевого значення. Розглядаючи територію Лисої гори, як окрему структуру (в даному випадку ландшафтний регіональний парк), необхідно

виділити 4 основних зони: заповідна зона, зона регулювання рекреації, зона стаціонарної рекреації та господарська зона.

Важливо те, що таке функціональне зонування, як і у будь-якій іншій заповідної території, є передумовою його подальшого рекреаційного розвитку, збереження біорізноманіття та раціонального природокористування [1].

Незважаючи на це, з'явився цілий ряд проблем, які на даний час не мають чіткого вирішення. До них відносять: адміністративні проблеми, скидання сміття, порушення з боку відпочиваючих, земельне господарство місцевих жителів (прилеглі вулиці). Перелічені проблеми потребують чіткого регулювання та вирішення. Головним чином з боку соціальної складової – це поінформованість населення щодо історико-культурної та природної складової Лисогірського форту. Особливу увагу необхідно приділити саме підземній частині, яка у даному випадку найменш досліджена.

У нинішній час підземні архітектурні формування, розташовані в межах таких систем, також відрізняються і прив'язуються більше не до природних, а до певних функціональних соціокультурних систем і рекреаційним зонам.

Як зазначалося вище, стандартизація територій ЛРП включає певні функціональні зони але територія Лисогірського форту за рахунок недосконалого нагляду з боку місцевої влади, не має чітко окреслених рекреаційних кордонів, тому відпочиваючі палять багаття де їм заманеться, ламаючи не тільки сухостій та молоді дерева, що ростуть між потернами, а розбирають архітектурні пам'ятки.

Окрім самих потернів, існують тунелі, які використовувалися в побутовій військовій сфері (зберігання їжі, каналізаційні та повітряні тунелі).

Ці підземні структури так само схильні до негативного впливу. Значна частина підземних споруд території Лисогірського форту розрита, але зустрічаються і незаймані формування: копанки, резервуари, колодязі, дренажні системи, погребі, гроти. Ці об'єкти розосереджені по всій території ЛРП.

Велика частина підземних структур покинута і засипана. Так, це стосується більшості дренажних систем, що були досліджені на території форту. Існує кілька дренажних систем, які ще збереглися у задовільному стані. Довжина таких підземних антропогенних порожнин досягає 70-80 метрів, а висота стель до 1,5 метра [7]. Такі дренажні системи дуже якісно можна використовувати для показових екскурсій, а також досліджувати й аналізувати кладку цегли і плит. Це дозволить в більшій мірі дізнатися особливості будови Лисогірського форту.

Дані елементи можна на пряму віднести до туристичних ресурсів - історичним, соціокультурним, археологічним, науковим, промисловим, культовим та іншим об'єктам, які можуть задовольнити потреби людини в

туризмі. [2] Незважаючи на небезпеку місця розташування і умов існування підземної формації, опорним ефектом рекреаційного впливу є саме соціокультурна сторона, що призводить до формування туристичної сфери використання спелесто об'єкта. Розвивається екстремальний, екскурсійний та індустріальний туризм. Ці види рекреаційної діяльності у даному випадку тісно межують між собою і при цьому також можуть використовуватись окремо. Екстремальна складова підземних досліджень і рекреаційного спостереження (екскурсії) є основою для спелестологічного рекреаційного виду діяльності. Велика кількість підземних порожнин та формацій, що досліджується невід'ємно стосується небезпеки. Це небезпека травмування, біологічні та хімічні чинники, психофізичне навантаження, а також специфічні навантаження та ризики. До останніх відносять недостатній рівень підготовки інструкторів та екскурсоводів, неякісна екіпіровка рекреанта та інструктаж, стихійні лиха, а також надзвичайні ситуації (обвали, водні затори, недостатня кількість кисню та ін.). У випадку підземної частини Лисогірського форту, що недостатньо вивчений сучасними археологами, істориками, спелестологами, картографами, небезпека у дослідженні об'єктів історико-культурного надбання міста тісно пов'язана з ризиками. При якісному аналізі історичних, технічних та картографічних даних, виникне потреба у вдосконаленні території для удосконаленні та частковому переосмисленні рекреаційної діяльності на території ЛРП «Лиса гора» та в надрах самої гори як цілої ландшафтної системи.

При залученні екскурсійної справи, необхідно чітко уявляти причину дослідження, а також складність проходу і перспективність небезпечних ділянок для забезпечення якісного дозвілля в межах підземних об'єктів. Для цього необхідно створити детальні картосхеми та докладний опис-маршрут з відмітками найбільш збережених пам'яток та об'єктів за яким має пересуватись група рекреантів. Серед основних, особливого огляду потребують: комунікаційні (дренажні системи, дренажно-штольні системи, підземні річкові системи); підвали; бомбосховища; галереї – потерни (оборонні, потайні ходи, сховища), а також суфозійні печери, що можуть існувати в межах Лисої гори. На даний час основними об'єктами дослідження можна вважати дренажні системи гори, а також прилеглі до них колодязі та підвали. Велика їх кількість вже розорена та перероблена у звалища. Про це свідчать фотографії та наочні висновки. Незважаючи на це, території та формації у повній міру ще не вивчені.

Розвиток екскурсійної справи дозволить більш інформативно надати роз'яснення та показати важливість Лисогірського форту як історико-культурного надбання міста Києва не тільки для киян, але й для гостей столиці, що цікавляться військовою історією та ін. Екскурсій в межах Лисої гори необхідно розділити на декілька основних видів та декількох, що будуть включати екстремальну складову. Так, до видового складу необхідно віднести: оглядові (з географічного, біологічного,

архітектурного погляду), тематичні (аналіз окремого історичного періоду), також можна взяти до уваги ще один вид – багатопланові (екскурсія, що включає подорож по всім об'єктам одного типу – історичного, архітектурного, біологічного, географічного, незважаючи, на велику віддаленість екскурсійних об'єктів один від одного).

Також, така робота деталізує частину досліджуваних об'єктів, що дозволить розвиватися спелесто-рекреаційному напрямку в межах столиці. Перераховані види можуть використовувати один і той самий спелесто об'єкт, а також чергуватися. Це також дозволить залучити більше спеціалістів.

Висновки. Спелесторекреація дозволяє досліджувати підземні формації штучного походження та особливості природного та антропогенного виникнення порожнин, які вже не використовуються за прямим призначенням у промисловості, господарстві та ін.

Історичний інтерес до об'єктів, які використовуються у спелестологічних дослідженнях протягом минулих століть обумовлений культурно-історичними та ландшафтними особливостями. На даний період вони вимагають детального огляду з рекреаційною боку (відвідування занедбаних об'єктів, підземних порожнин, індустриальна археологія об'єктів під охороною, підземне паломництво та ін.). Туризм в даному аспекті активно розвивається на території центральної частини міста і має основу до популярності локального і глобального рівня. Також в межах Києва можна виділити певні райони, де спостерігається підземна дослідницька активність (Дорогожицький парк, Лисогірський форт, Китаєво та ін.). Власне, локальні райони досліджуються з досить частою регулярністю, що призводить до позитивних та негативних наслідків впровадження та розвитку заходів туристської інфраструктури. Велику увагу необхідно приділити ЛРП «Лиса гора». За рахунок особливостей ландшафтної структури та рельєфу, що змінювались з історичними подіями столиці, дана територія багата спелестологічними пам'ятками, що можуть якісно сформувати новий напрям рекреаційної діяльності в межах території Києва. Для цього необхідний якісний археологічний, спелестологічний аналіз, опис, топографічна зйомка та детальне картографування підземних формацій. Це дасть змогу створити сприятливі умови для формування спелесторекреації на території Лисогірського форту і його реклами.

Список використаних джерел:

1. Дмитрук О. Ю. Олишевська Ю. Ландшафтно-архітектурні комплекси міста Києва. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія, випуск 58, 2011
2. Мальська М.П., Худо В.В. Туристичний бізнес: теорія та практика. Підручник. 2- вид. перероб. та доп.-К.: Центр учбової літератури, 2012. – 368 с.
3. Толочко П.П. "Древний Киев", «Наукова думка», Киев - 1976 г.
4. Київ як екологічна система: природа-людина-виробництво-екологія. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2001 – 259 с.
5. Лиса гора. Збірка краєзнавчих матеріалів. Автор-укладач В. Лисенко. Київ, 2008

6. Екологія міста: Підручник. – К.: Лібра, 2000. – 464 с.
7. електронний ресурс «В пошуках пригод»// підземелля Лисої гори [2012] URL: <http://www.explorer.kiev.ua/podzemelya-lysoj-gory/>
8. електронний ресурс «Мислене древо» // Статті. Парнікоза І.Ю. [2010] URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/LysaGora.html>

Список использованных источников:

1. Дмыtruk О. Ю. Олишевская Ю. Ландшафто-архитектурные комплексы города Киева. Вестник Киевского национального университета имени Тараса Шевченка. География, выпуск 58, 2011
2. Мальская М.П., Худо В.В. Туристический бизнес: теория и практика. Учебник. 2- изд. - К.: Центр учебной литературы, 2012. – 368 с.
3. Толочко П.П. "Древний Киев", «Наукова думка», Киев - 1976 г.
4. Киев как экологическая система : природа – человек – производство- экология. – К.: Центр экологического образования и информации, 2001 – 259 с.
5. Лысая гора. Сборник краеведческих материалов . Автор - составитель В. Лысенко. Киев, 2008
6. Экология города: Учебник. – К.: Лібра, 2000. – 464 с.
7. електронний ресурс «В пошуках пригод»// подземелья Лысой горы [2012] URL: <http://www.explorer.kiev.ua/podzemelya-lysoj-gory/>
8. електронний ресурс «Мислене древо» // Статьи. Парникоза И.Ю. [2010] URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/LysaGora.html>

References:

1. Dmytruk O. Olishivska Yu Landscape-architectural complexes of city of Kyiv. Herald/ Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geography, issue 58, 2011
2. M. Malska. V. Hydo - Travel Business : Theory and Practice / Tutorial . 2nd ed. - Kyiv: Center uchebnoy literature , 2012. – 368 с.
3. Talochko P.P. " Ancient Kiev " , " Naukova Dumka " , Kiev - 1976
4. Kyiv as the ecological system: nature – human being - production- ecology. Monographic issus/ Collective of the authors// under edition of P.G. Shyshchenco, Y.B.Oliynyk, V.V. Stetsyuk – Kyiv: All-Ukrainian ecological League, 2001. – 259 pages.
5. Lysa Gora. Collection of local history materials. Author - compiled by V. Lysenko. Kyiv, 2008
6. Urban ecology : Textbook . - К .: Libra , 2000. - 464 p .
7. <http://www.explorer.kiev.ua/podzemelya-lysoj-gory/>
8. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/LysaGora.html>